

Beata URBANOWICZ*

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Przysposobienie wojskowe w edukacji szkolnej II Rzeczypospolitej

Zakończenie I wojny światowej zwiększyło zainteresowanie społeczeństwa problematyką militarną i obronnością kraju. Zwracał uwagę na te zagadnienia już w roku 1921 Minister Spraw Wojskowych generał Kazimierz Sosnkowski. Dlatego też władze państwowe zmierzały do określenia ogólnych zasad edukacji obronnej społeczeństwa, za którą odpowiadać miało wojsko, szkolnictwo, organizacje i stowarzyszenia społeczne¹.

Edukacja ta w swoich założeniach miała łączyć rzeczywistość szkoleniowo-wychowawczą z refleksją nad nią i jej badaniem². Pojmowano ją zatem jako całość kształt celowo organizowanych procesów, form, metod, środków i oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych na dzieci, młodzież i dorosłych, w celu osiągnięcia trwałych zmian w ich wiedzy, postawach i umiejętnościach oraz systemie wartości odnoszących się do zagadnień szeroko rozumianej obronności³.

Edukacja obronna zatem to system działań szkoły, instytucji paramilitarnych i samych wychowanków zmierzających do obrony własnego kraju⁴. Była ona już obecna w społeczeństwach starożytnych (Sparta, Kreta, Scytowie, Persowie, Tracy, Celtowie). Jednakże początki edukacji obronnej datują się od I wojny światowej i związane są z obroną cywilną i terytorialną w ramach projektu „narod pod bronią”. Pomimo to Polska jak większość krajów europejskich w okre-

---

* b.urbanowicz@ajd.czyst.pl.

¹ L. Wyszczelski, *Model instruktora przysposobienia wojskowego w okresie międzywojennym*, [w:] *Wychowanie patriotyczno-obronne. Tradycje i współczesność*, red. R. Kalinowski, J. Kurnikowski, L. Wyszczelski, Siedlce 2004, s. 9.

² B. Suchodolski, *Pedagogika jako nauka o wychowaniu*, „Rocznik Pedagogiczny” 1980, nr 2, s. 7. Por. M. Kucharski, *Edukacja obronna*, Warszawa 2002, s. 15.

³ J.S. Kardas, *Edukacja obronna w Polsce. Zarys historii i perspektywy rozwoju*, Warszawa 1999, s. 47.

⁴ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 15.

się międzywojennym nie rozwinęła w ramach systemu obronnego kraju spójnego podsystemu obrony terytorialnej i cywilnej⁵.

W jej założeniach przygotowywano do skutecznego realizowania zadań związanych z przeciwstawieniem się różnym zagrożeniom bezpieczeństwa państwa zarówno podczas wojny, jak i pokoju, w jej skład wchodziła obrona cywilna, powszechna, terytorialna, samoobrona oraz szkolenia.

Edukacja obronna zatem to celowe działanie towarzyszące ogółowi procesów dydaktycznych i wychowawczych mających na celu świadome kształtowanie określonych umiejętności i nawyków właściwych w okresie zagrożenia militarnego, jak i różnego rodzaju wypadków i klęsk żywiołowych. W okresie II Rzeczypospolitej realizowano dwa modele przysposobienia wojskowego, a mianowicie: do połowy lat 20. – narodowy, a następnie, do wybuchu II wojny światowej – państwowy. Za jego praktyczną realizację bezpośrednio odpowiedzialni byli Ministrowie: Spraw Wewnętrznych i Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Z ich to inicjatywy w grudniu 1922 roku wprowadzono przysposobienie wojskowe do programów nauczania szkół średnich, zawodowych i rzemieślniczych⁶.

W styczniu 1937 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych dokonało modyfikacji treści programów pod kątem wychowania patriotycznego i obywatelskiego⁷. Tak oto formułowano cele przysposobienia wojskowego w programie nauki w liceum ogólnokształcącym dla młodzieży męskiej:

Wyrabianie cnót żołnierskich. Utrwalanie nabytych wiadomości z zakresu obrony kraju i praktyczne ich zastosowanie. Ćwiczenie sprawności wojskowej w zakresie służby szeregowego⁸.

Aby zrealizować to zamierzenie, materiał programowy podzielono na trzy podstawowe działy, a mianowicie: strzelectwo, walkę i służbę. W ich ramach przewidywano między innymi: doskonalenie techniki strzeleckiej, pogłębienie umiejętności właściwego zachowania się na polu walki poprzez gry polowe, ćwiczenia bojowe, terenoznawstwo, topografię. Ponadto zwracano uwagę w programie na obowiązki żołnierza, cechy i cnoty żołnierskie, służbę wojskową wartowniczą, inspekcyjną i porządkową, musztrę, organizację życia obozowego oraz ochronę tajemnic wojskowych⁹.

Nieco inne cele i zadania powyższy program przewidywał dla dziewcząt, sformułowano je następująco:

---

⁵ J.S. Kardas, *Edukacja...*, s. 14.

⁶ M. Kucharski, *Edukacja obronna*, s. 97.

⁷ J. Odziemkowski, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 87.

⁸ Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), *Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Liceum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Przysposobienie wojskowe*, Lwów 1937, s. 1.

⁹ *Ibidem*, s. 1–7.

Wyrabianie poczucia podstawowych obowiązków obrony państwa. Utrwalanie nabytych wiadomości z zakresu obrony kraju i praktyczne ich zastosowanie. Ćwiczenie sprawności technicznej w ratownictwie sanitarnym i obronie przeciwlotniczo-gazowej¹⁰.

W związku z tym dla młodzieży żeńskiej wyznaczono również inne moduły kształcenia, a mianowicie – ratownictwo i służbę. Dotyczyły one opatrywania ran i uszkodzeń, aseptyki, antyseptyki, sterylizacji, ratownictwa w zatruciach kwasami, gazami, transportu chorych, przechowywania leków, tworzenia apteczki.

Z kolei w klasie II liceum ogólnokształcącego w zakres ratownictwa włączono także obronę przeciwlotniczą, służbę alarmową, samoobronę społeczną, obronę indywidualną i zbiorową oraz ratownictwo przeciwgazowe. Natomiast w ramach służby rozpatrywano takie zagadnienia, jak: służba dla kraju, ratownictwo-sanitarna, pomocnicza, przysposobienie kobiet do obrony kraju, sygnalizacja optyczna, telefon i telegraf. W jej zakres wchodziła także umiejętność posługiwania się mapami wojskowymi i ogólna orientacja w terenie¹¹.

Taki program nauczania przysposobienia wojskowego obowiązywał także w liceach zawodowych i pedagogicznych przez pierwsze dwa lata nauki. Natomiast w trzeciej klasie realizowano osobny program dostosowany do specjalności zawodowych.

Głównym celem przysposobienia wojskowego było więc przygotowanie ucznia – przyszłego obywatela – do obrony Ojczyzny. Cele szczegółowe stanowiło zapoznanie go z tradycjami walk o niepodległość Polski, jej ustrojem, położeniem geograficznym, zagrożeniami, edukacją na rzecz jej bezpieczeństwa, a ponadto z wiedzą obywatelską i patriotyczną.

W programach nauczania starano się poprzez służbę oświatowo-wychowawczą poszerzać wiadomości z historii Polski, tradycje oręża, powinności żołnierza i obywatela. W kształtowaniu patriotycznej i obronnej świadomości uczniów nawiązywano więc do tradycji powstań narodowych i walk na frontach I wojny światowej. Ważne były również uroczystości związane ze świętami państwowymi i kościelnymi oraz rocznicami narodowymi, a cennym uzupełnieniem wychowania obywatelskiego były wygłaszane przez kapłanów kazania o charakterze patriotyczno-historycznym¹².

Istotną rolę w tym zakresie odgrywały również hufce szkolne przysposobienia wojskowego, które prowadził instruktor. Uczestnictwo młodzieży w ich pracach do 1931 roku było dobrowolne, a później obowiązkowe. Hufce te cieszyły się dużym zainteresowaniem młodzieży, gdyż w roku 1926 uczestniczyło w nich około 40 tysięcy uczniów. Działalność hufców była skorelowana z programem przysposobienia wojskowego na poszczególnych poziomach szkolnych.

W 1936 roku powstał projekt poszerzenia nauczania wychowania wojskowego odnoszący się do szkół powszechnych. Proponowano w nim rozpoczęcie

¹⁰ Ibidem, s. 7.

¹¹ Ibidem, s. 7–10.

¹² J.S. Kardas, *Edukacja...*, s. 18.

przygotowania wojskowego od klas III szkół powszechnych, gdzie szkolenie teoretyczne odbywać się mało w ramach przedmiotów ogólnych, a praktyczne w hufcach szkolnych¹³. Szkolenie w hufcach było zgodne z założeniami programowymi Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Ministerstwa Spraw Wojskowych. Obejmowało zatem ćwiczenia polowe, naukę o broni, sprawności techniczne, wiadomości wojskowe. Do programów nauki włączono natomiast: fizyka – zasady balistyki; chemia – gazy bojowe; historia – dzieje wojskowości; geografia – terenoznawstwo, kartografia; nauka o Polsce, organizacja armii; wychowanie fizyczne – szermierka, marsze, rzut granatem¹⁴.

Duże znaczenie dla wyrabiania postaw moralnych i patriotycznych uczniów miały także rozliczne związki, stowarzyszenia i organizacje, których oddziaływanie związane było z edukacją patriotyczną, obywatelską i obronną¹⁵.

Za kształcenie w tym zakresie odpowiedzialni byli nauczyciele przysposobienia wojskowego, wiedzy obywatelskiej, historii i zagadnień życia współczesnego, geografii, wychowania fizycznego, instruktorzy hufców szkolnych oraz wychowawcy klas¹⁶.

Wątki dotyczące analizowanej problematyki można odnaleźć również w programie „zagadnienia życia współczesnego”, gdzie jednym z podstawowych celów nauczania było:

Uświadomienie zagadnień związanych z obroną państwa oraz jego najważniejszych zadań na przyszłość; zrozumienie roli jednostki w narodzie i państwie, wyrabianie czynnej postawy obywatelskiej¹⁷.

Autorzy powyższego programu zwracali także uwagę na politykę obronną państwa jako podstawę jego samodzielności, zarówno politycznej, jak i gospodarczej. Według tej doktryny silna armia była gwarantem całości i bezpieczeństwa państwa. Podkreślano doświadczenie dziejowe Polski w tym zakresie¹⁸.

Również w programach nauczania zalecanych do gimnazjów podkreślano – w odniesieniu do historii – patriotyzm rozumny i czynny, zwracano uwagę na obowiązki obywateli na rzecz Ojczyzny i cnoty obywatelskie (przy okazji oma-

¹³ *Wychowanie obronne w Polsce*, red. L. Wyszczelski, Siedlce 2007, s. 128, 139.

¹⁴ J. Hildebrandt, *Zinstytucjonalizowane przysposobienie obronne w Polsce w latach 1918–1939*, „Studia z Nauk Społecznych”, z. 11: *Wychowanie obronne*, red. E. Jeziorowski, Bydgoszcz 1994, s. 81.

¹⁵ Dużą rolę w kreowaniu postaw patriotycznych młodzieży miały: Związek Strzelecki „Strzelec”; Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”; Związek Harcerstwa Polskiego; Związek Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej; Związek Młodzieży Wiejskiej; Polski Biały Krzyż; Centralny Związek Osadników Wojskowych; Komitet Społeczny Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju; Związek Powstańców i Wojaków; Związek Powstańców Śląskich; Rodzina Wojskowa; Związek Obywatelskiej Pracy Kobiet; Związek Nauczycielstwa Polskiego; Legion Młodych.

¹⁶ L. Wyszczelski, *Model instruktora...*, s. 11.

¹⁷ MWRiOP, *Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Liceum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Zagadnienia życia współczesnego*, Lwów 1937, s. 3.

¹⁸ *Ibidem*, s. 10.

wiania Grecji i Rzymu), walkę o utrzymanie i odzyskanie niepodległości oraz organizowanie polskich sił zbrojnych. W toku procesu nauczania wskazywano na rolę bohaterów narodowych: Kościuszki, Dąbrowskiego, Poniatowskiego, Traugutta, Piłsudskiego. Ponadto podkreślano chęć rzetelnej pracy obywatelskiej dla dobra państwa¹⁹.

W nauczaniu geografii zwracano uwagę na osiągnięcia w poszczególnych dziedzinach życia społecznego po odzyskaniu przez Polskę niepodległości²⁰.

Analizowane wątki i motywy występowały również w programie nauczania szkoły powszechnej, gdzie poprzez wychowanie do życia społecznego i obywatelskiego wyrabiano karność i ofiarność na rzecz dobra zbiorowego. Dążąc do wypełnienia tych zadań, szkoła kładła nacisk na wyrobienie wytrwałości, hartu i zdolności pokonywania trudności i otaczała szczególną pieczę wychowanie fizyczne młodzieży. Wskazano więc, iż

Celem szkoły jest wychowanie i kształcenie młodzieży na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej. Zmierając do osiągnięcia tego celu [...] szkoła musi wszechstronnie rozwijać osobowość wychowanków w dziedzinie religijnej, moralnej, umysłowej i fizycznej²¹.

W związku z tym około 30% treści programowych poświęcono dziejom wojskowości. Dominował w nich obraz walk na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. Dzieje oręża polskiego ukazane zostały jako ustawiczne pasmo zmagania z przeważającym wrogiem, którego zwyciężano głównie dzięki sile, determinacji i patriotyzmowi obrońców. Wspominano więc zasługi na tym polu wielu królów i bohaterów. Do tych ostatnich zaliczano Zawiszę Czarnego, Stanisława Żółkiewskiego, Karola Chodkiewicza, Stefania Czarnieckiego, Tadeusza Kościuszkę, Józefa Piłsudskiego i innych. Akcentowano więc poświęcenie dla Ojczyzny i walkę w jej obronie.

Przykłady te stanowiły w edukacji młodzieży wzorce wykorzystywane w wychowaniu patriotyczno-obywatelskim²². Położenie tak dużego nacisku na przedstawienie walk narodowo-wyzwoleńczych narodu polskiego było wyrazem realizacji przyjętych celów wychowawczych i stanowiło jednocześnie podbudowę pod realizację działu „wiadomości obywatelskich”, w którym koncentrowano się na zagadnieniach obronności kraju²³.

Konsekwencją tak szerokiego ujęcia interesującej nas problematyki w programach szkolnych była jej recepcja w podręcznikach.

¹⁹ Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Gimnazjum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. *Historia*, Lwów 1937, s. 24 i 160.

²⁰ Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Gimnazjum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. *Geografia*, Lwów 1937, s. 28.

²¹ Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy), Lwów 1934, s. 7.

²² H. Konopka, *Edukacja historyczna w polskich szkołach powszechnych 1918–1919*, Białystok 1987, s. 96–102.

²³ *Ibidem*, s. 108.

Władysława Martynowiczówna tak wyszczególnia w swoim opracowaniu prawa i obowiązki obywateli względem państwa, które jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli:

być gotowym umieć bronić granic i niezależności państwa (obowiązek ofiary krwi)²⁴.

Jak wynika z powyższego tekstu, autorka zwraca uwagę uczniów na obowiązki, jakie nakładała na obywateli konstytucja marcowa, a mianowicie: obowiązek wierności, przestrzegania praw i poszanowania władz, powinność służby wojskowej, ciężarów oraz świadczeń publicznych²⁵.

Podobnie Bolesław i Gizela Gebertowie w podręczniku swojego autorstwa również przeznaczonym dla uczniów szkół powszechnych zawarli elementy przysposobienia wojskowego, a łączna ich zawartość stanowiła około 14% ogółu treści podręcznika²⁶. Przedstawiając wojnę polsko-bolszewicką z roku 1920, pisali:

W tej tak groźnej dla Rzeczypospolitej chwili całe społeczeństwo polskie zjednoczyło się dla odparcia wspólnego niebezpieczeństwa. Na hasło „Ojczyzna w niebezpieczeństwie” stanął cały naród pod bronią. Obok wzmocnionej armii regularnej, wyrosła jakby z pod ziemi dzielna armia ochotnicza do walki z wrogiem. I stał się „cud nad Wisłą”²⁷.

W podręcznikach tego okresu z reguły Związek Sowiecki, charakteryzowano jako państwo zmilitaryzowane i spadkobiercę carskiej Rosji. Wojnę 1920 roku postrzegano jako kontynuację rosyjskiej polityki mocarstwowej. W charakterystyce systemu komunistycznego podkreślano brak swobód obywatelskich, zniweczenie wartości rodzinnych, zniszczenie własności prywatnej, prześladowania religijne, ruinę rolnictwa, głód, a przede wszystkim brak zgodności głoszonego egalitaryzmu z rzeczywistością²⁸.

Wiele uwagi autorzy poświęcili także staraniom Polaków o odzyskanie niepodległego i suwerennego bytu państwowego. Dlatego pisali:

Po długich latach niewoli, po ofiarnych trudach pokoleń dawnych i współczesnego pokolenia Rzeczypospolita Polska odzyskała w wojnie światowej swój byt niepodległy. Przywrócenie jej dawnej potęgi, znaczenia i chwały, jaką ongiś posiadała Polska Jagiellońska, zależy będzie przede wszystkim od zgodnej, wytrwałej i rozumnej współpracy w tym kierunku jej obywateli²⁹.

Duży nacisk kładziono więc na przedstawienie walk narodowo-wyzwoleńczych narodu polskiego, co miało służyć do kształtowania uczuć miłości wobec

²⁴ W. Martynowiczówna, *Obrazy z przeszłości i teraźniejszości. Podręcznik do nauki historii dla klasy IV szkół powszechnych I stopnia. Kurs A*, Lwów 1936, s. 134.

²⁵ E. Durbanowicz, *Nauka obywatelska*, Londyn 1943, s. 64.

²⁶ H. Konopka, *Edukacja...*, s. 257–258.

²⁷ B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów powszechnych*, cz. II, Lwów – Warszawa 1926, s. 126.

²⁸ J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998, s. 148.

²⁹ B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania...*, s. 127.

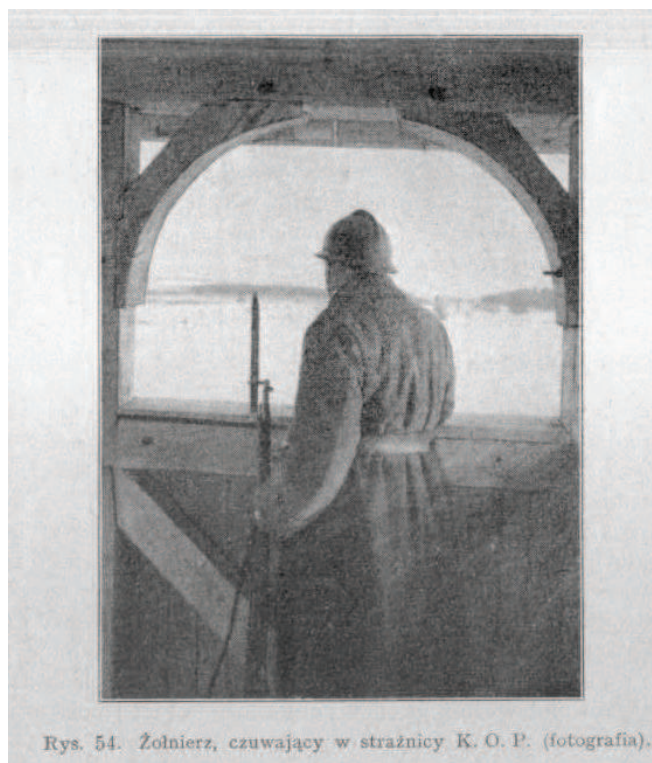

Ojczyzny i przywiązania do Państwa oraz krzewić kult bohaterstwa. Wzorce czerpane z przeszłości skutkować miały właściwą postawą obywatelską oraz uczyć młodzież pracy dla kraju³⁰.

Kolejna autorka opracowania dla szkół powszechnych, Janina Schoenbrenner, tak oto przedstawiała obowiązki obywatelskie wobec Ojczyzny:

Spójrzmy na nasze granice, w jaki sposób one powstały, ile trudu i krwi kosztowały. Pragniemy spokojnie na swojej ziemi pracować i żyć w zgodzie z naszymi sąsiadami. Lecz gotowi jesteśmy zawsze stanąć w obronie naszych granic³¹.

Wiele informacji zawartych w podręczniku dotyczyło Korpusu Ochrony Pogranicza i jego celów i zadań, nie tylko wojskowych, lecz także prac wykonywanych na rzecz ludności cywilnej w czasie pokoju i walki z następstwami klęsk żywiołowych. Ilustracją tej tezy jest zdjęcie żołnierza KOP czuwającego w strażnicy.

Rys. 54. Żołnierz, czuwający w strażnicy K. O. P. (fotografia).

Źródło: J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski. Podręcznik do nauki historii dla VI klasy szkół powszechnych. Kurs A*, Warszawa 1938, s. 102.

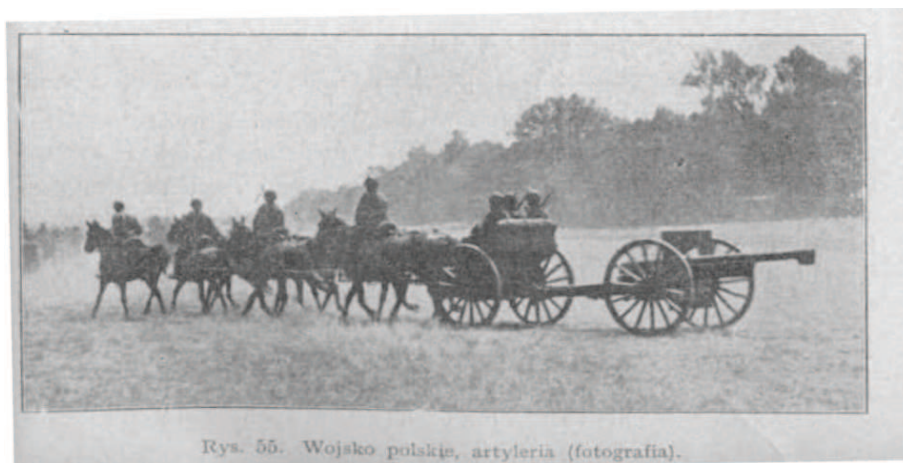
³⁰ H. Konopka, *Edukacja...*, s. 102.

³¹ J. Schoenbrenner, *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Podręcznik do nauki historii dla klasy V szkół powszechnych drugiego i trzeciego stopnia*, Warszawa 1938, s. 101.

Na uwagę zasługuje również fakt zaangażowania się Korpusu Ochrony Pogranicza na rzecz pomocy polskim szkołom, szczególnie na Kresach Wschodnich. Akcję tę rozpoczęto już w roku 1924 i kontynuowano przez cały okres międzywojenny. Dotyczyło to, między innymi, pomocy materialnej dla placówek oświatowych, wydawania bezpłatnych posiłków, odzieży, finansowania wypoczynku letniego dzieci i młodzieży oraz rozbudowy sieci szkolnej. W latach 1936–1938 KOP udzielał pomocy około 260 szkołom i przekazał im 160 tysięcy złotych na żywność i 800 tysięcy na sprzęt i pomoce naukowe³².

Schoenbrenner wiele miejsca w swoim podręczniku poświęciła wojsku. Informacjom tym towarzyszy bogata obudowa dydaktyczna w postaci zdjęć. Autorka pisała:

Musimy pamiętać, że wraz z wojskiem naszym powinniśmy wszyscy szkolić się do obrony kraju, że każdy z nas powinien być karnym, odpornym na trudy i niewygody obywatelem, bo tylko wtedy państwo może być silne, gdy wraz z wojskiem współpracuje całe społeczeństwo³³.

Rys. 55. Wojsko polskie, artyleria (fotografia).

Źródło: J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 103.

Jak stwierdza:

Dopiero szkoła i wojsko czynią człowieka dojrzałym, dają mu możliwość wykonania swych powinności obywatelskich. Każdy musi być do służby wojskowej pociągnięty i tylko wówczas naród i wojsko zlewa się w jedno, tylko wówczas każda rodzina ma swojego żołnierza, a każdy żołnierz ma rodzinę w ojczyźnie³⁴.

³² J. Odziemkowski, *Armia...*, s. 90.

³³ J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski. Podręcznik do historii dla VI klasy szkół powszechnych. Kurs A*, Warszawa 1938, s. 105–106.

³⁴ J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 106.

Źródło: J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 104.

Źródło: J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 107.

Zagadnienia te były szczególnie aktualne w drugiej połowie lat 30. XX stulecia, kiedy to wzrastała zaborczość Niemiec i zbrodnie komunizmu w ZSRS. Wówczas władze wojskowe przejawiały znaczne zainteresowanie szkolnictwem. Zaproponowano więc modyfikację programów edukacyjnych pod kątem wychowania wojskowego, patriotycznego i obywatelskiego³⁵.

Schoenbrenner dużo pisała o przysposobieniu wojskowym w szkolnych hufcach przysposobienia wojskowego, ich celach i zadaniach, które polegały na ćwiczeniach fizycznych, bojowych polowych, wyszkoleniu wojskowym, walce, musztrze. Zajęcia te odbywały się w ramach trzyletniego kursu.

Nie tylko mężczyźni, lecz także kobiety miały obowiązek wspierać Ojczyznę w niebezpieczeństwie. W związku z tym autorka pisała:

W razie wojny [...] kobiety będą pracować w biurach wojskowych, w urzędach zaopatrzenia armii, w razie ataku gazowego będą one kierować obroną, leczyć zatrutych, a przede wszystkim: same spokojne i opanowane nie dopuszczą do trwogi ani do paniki. Zresztą i na froncie bojowym znajdą się kobiety: nie będą walczyły, ale zostaną sanitariuszkami, pośpieszą z pomocą tam, gdzie wzywać je będą ranni i umierający. One też będą wywiadowczyniami. Do takiej służby ojczyźnie szkolą się dziewczęta PWK. Rozwijają swe siły fizyczne, uczą się służby sanitarnej, poznają ratownictwo przeciwgazowe. Muszą też umieć obchodzić się z bronią, aby móc ją użyć w obronie swojego życia³⁶.

Rys. 59. Uroczystości tygodnia „Czerwonego Krzyża” (fotografia).

Źródło: J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 111.

³⁵ Centralne Archiwum Wojskowe, Uwagi do programów nauki w szkołach powszechnych III stopnia i gimnazjach, sygn. 302.4.1632.

³⁶ J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 108.

W roku 1938 Sejm uchwalił ustawę „o powszechnym obowiązku wojskowym”, która nałożyła obowiązek obrony kraju na całe społeczeństwo, w tym również kobiety³⁷. Było to zdeterminowane zagrożeniem wojennym i jego masowym charakterem. Dlatego J. Schoenbrenner jako autorka podręcznika wydanego w roku 1938 zwracała szczególną uwagę na ten wątek edukacyjny. W opracowaniu tym wspomina także o Lidze Obrony Powietrznej Państwa oraz o Kołach Młodzieży PCK, i tak określa ich zadania:

I teraz, gdyby wybuchła wojna, PCK zajmie się ratownictwem i opieką nad rannymi. Organizacja obywateli, organizacja społeczna wyręczy tu państwo³⁸.

Również Włodzimierz Jarosz w swoim opracowaniu kierowanym do uczniów szkół powszechnych tematyce wojskowej poświęcił około 15% ogółu jego treści. Zwracał uwagę na kwestię obronności państwa. Pisał:

Wszyscy obywatele są obowiązani do służby wojskowej i świadczeń na rzecz obrony Państwa³⁹.

Jarosz również wskazuje na rolę i znaczenie, jakie odgrywał Korpus Ochrony Pogranicza zarówno w czasie wojny, jak i pokoju. Rozważaniom tym towarzyszyło zdjęcie strażnicy. Autor tak pisał o zadaniach KOP:

[...] bezpieczeństwo granic, wychwytyje przemytników w pasie granicznym, buduje drogi, mosty, kościoły, domy ludowe, boiska sportowe na zacofanych gospodarzostwach i cywilizacyjnie kresach⁴⁰.

23. Strażnica Korpusu Ochrony Pogranicza

Źródło: W. Jarosz, *Historia. Podręcznik na VII klasę szkół powszechnych*, Lwów 1935, s. 67.

³⁷ M. Wiśniewska, *Przygotowanie Obronne Kobiet w Polsce w latach 1921–1939*, Toruń 2007, s. 17.

³⁸ J. Schoenbrenner, *Obrazki z dziejów Polski...*, s. 111.

³⁹ W. Jarosz, *Historia. Podręcznik na VII klasę szkół powszechnych*, Lwów 1935, s. 64.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 67.

Jak wynika z powyższego tekstu, w sposób szczególny podkreślono rolę KOP na Kresach Wschodnich ówczesnej Rzeczypospolitej, która w dużym stopniu polegała na polonizacji miejscowej ludności.

Jarosz w swoim podręczniku wskazał na znaczenie przysposobienia wojskowego w edukacji szkolnej. Dlatego pisał:

Przysposobienie wojskowe: jego cel to hufce, młodzież licealna, zespoły, pozostała młodzież szkolna. Pracami kieruje powiatowy Komendant Przysposobienia Wojskowego, cele to ćwiczenia fizyczne $\frac{1}{4}$ zajęć, fizycznie wzmocnić młodzież do znoszenia trudów wojennych. Następny dział: nauka strzelania, wyszkolenie bojowe, służba powinności żołnierza, karność, służba wartownicza, organizacja armii, musztra, nauka o broni, wyszkolenie przeciwgazowe⁴¹.

25. Wojsko polskie: artylerzysta, ułan, piechur; samolot, czołg

Źródło: W. Jarosz, op. cit., s. 71.

Wiadomości te były dopełnione informacjami dotyczącymi Polskiego Czerwonego Krzyża i jego znaczenia zarówno w czasie wojny, jak i pokoju.

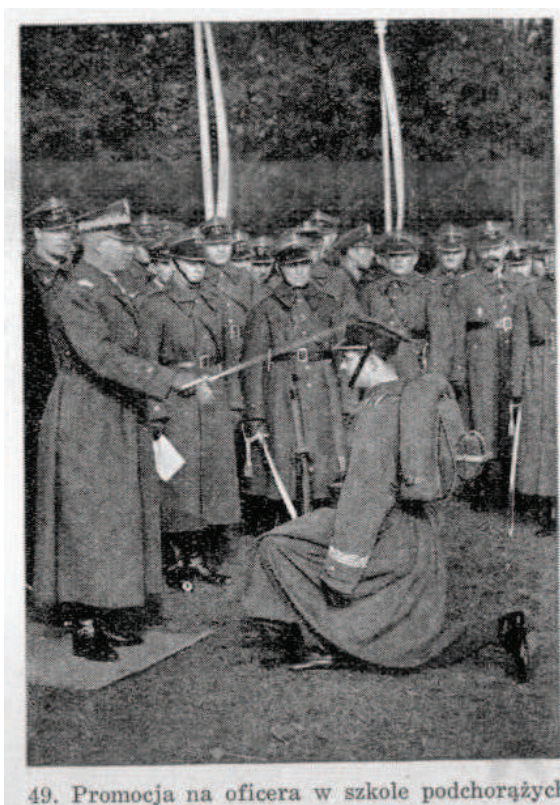
Czerwony Krzyż szkoli na wypadek wojny ratownicze drużyny sanitarne, jego hasłem jest pomagać wszystkim potrzebującym zarówno w czasie wojny, jak i pokoju. Dlatego PCK utrzymuje w kraju szpitale, przychodnie lekarskie, bursy, ochronki, letniska, świetlice, pogotowia ratunkowe itp., pomaga przy epidemiach i klęskach żywiołowych⁴².

⁴¹ Ibidem, s. 74–75.

⁴² Ibidem, s. 83.

Autorki podręcznika gimnazjalnego Wanda Moszczeńska i Halina Mrozowska tak pisały o polskich siłach zbrojnych:

stoją na straży bezpieczeństwa i praw Rzeczypospolitej [...]. Wszyscy obywatele współdziałają we wzmacnianiu Sił Zbrojnych kraju przez wypełnianie prac i czynności związanych bezpośrednio lub pośrednio z działalnością wojskową⁴³.

49. Promocja na oficera w szkole podchorążych

Źródło: W. Moszczeńska, H. Mrozowska, *Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną*, Lwów 1937, s. 143.

Autorki poświęciły około 18% treści podręcznika obowiązkowi służby wojskowej i świadczeń na rzecz obrony Państwa. Uczniowie, obok wiadomości o warunkach poboru, organizacji armii, specyfiki działania poszczególnych rodzajów wojsk, dowiadywali się o charakterze ówczesnego pola walki oraz zasadach działania na zapleczu frontu. Wiarę i siłę oraz mistrzostwo wyszkolenia żołnierza polskiego łączono z przekonaniem o szczególnym miejscu wojska w Państwie. Przedstawiając obowiązek „ofiary krwi”, odwoływano się do wieko-

⁴³ W. Moszczeńska, H. Mrozowska, *Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną*, Lwów 1937, s. 140–144.

wych tradycji obrony kraju. Tradycje te, wiecznie żywe za sprawą czynu zbrojnego ojców i braci, ukazane zostały jako określony wzór wychowawczy:

jeśli w razie potrzeby pójdziemy ich śladem, obowiązek swój obywatelski spełnimy doskonale⁴⁴.

Kolejny autor Jan Dąbrowski w interesującej nas kwestii stwierdził, że:

Obrona Państwa została oparta na powszechnym obowiązku służby wojskowej i obowiązku świadczeń na jej rzecz. Siły zbrojne stoją na straży bezpieczeństwa, niepodległości i wolności Rzeczypospolitej. Przygotowanie młodzieży do służby wojskowej ma podnieść jej sprawność fizyczną poprzez uprawianie sportów i ćwiczeń, zapoznać ją ze służbą żołnierską i podstawami wyszkolenia bojowego, tak by po wejściu jej w szeregi mogła szybciej i łatwiej osiągnąć pełne wyszkolenie wojskowe. Przynależnością Wojskowym kieruje Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przynależności Wojskowej w Warszawie. Przynależność wspierają organizacje młodzieżowe, Związki Strzeleckie, Sokół, Harcerstwo. Zadaniem LOPP jest przygotowanie ludności cywilnej do obrony przeciw atakom lotniczym i gazowym podczas wojny oraz gromadzenie środków ułatwiających rozwój lotnictwa i obronę przeciw gazową w czasie pokoju. Czerwony Krzyż – niesie pomoc sanitarną wojsku i ludności cywilnej dotkniętej wojną. Opieka nad rannymi, chorymi i jeńcami, wymiana jeńców, walka z epidemiami, przygotowuje personel sanitarny, pociągi sanitarne, punkty i szpitale, dezynfekcja⁴⁵.

Ryc. 74. Marszałek Edward Śmigły Rydz,
Generalny Inspektor Sił Zbrojnych.

Źródło: J. Dąbrowski, *Historia dla IV klasy gimnazjów*, Lwów 1936, s. 124.

⁴⁴ H. Konopka, *Edukacja...*, s. 257–258.

⁴⁵ J. Dąbrowski, *Historia dla klasy IV gimnazjów*, Lwów 1936, s. 123–127.

Nie tylko autorzy podręczników historii podejmowali powyższą tematykę, także Fryderyk Wilhelm Foerster, w swoim opracowaniu *Wychowanie Obywatelskie*, podkreślał znaczenie i wartość problematyki wojskowej w edukacji społecznej i obywatelskiej⁴⁶. Pisał między innymi:

Dzieje polskie, polska natura i filozofia złożyły się na to, żeśmy pod względem upaństwowienia, uobywatelstwienia i uwojskowania pozostali daleko w tyle poza innymi narodami świata, płacąc za to w końcu – utratą własnej państwowości. Toteż prawie w żadnym innym narodzie wychowanie państwowe i przysposobienie wojskowe nie ma tak wielkiego i tak specyficznego znaczenia, jak u nas, którzy musimy błędy przeszłości naprawiać, braki naszej struktury duchowej uzupełniać, a wynikające z naszego geopolitycznego położenia warunki naszego państwowego bytu umacniać⁴⁷.

Podkreślał jednocześnie znaczenie ruchu harcerskiego w procesie wychowawczym uczniów. W związku z tym stwierdzał:

Ruch skautowy stworzony przez angielskiego generała Baden-Powella ma związki z przysposobieniem wojskowym, bowiem pod zewnętrzną postacią służby polowej ćwiczyła w młodzieży tego rodzaju cnoty jak gotowość do udzielania pomocy, czystość obyczajów, rycerskość, poczucie honoru. Rycerskość to ograniczenie walki jedynie do rzeczowego zmagania się sił, z wyłączeniem natomiast wszelkich zwierzęcych instynktów, prących do bezwzględного pokonania i zniszczenia wroga. Samoobrona, walka honorowa⁴⁸.

Jednocześnie przestrzegał przed zachwianiem właściwych proporcji celów wychowawczych w przysposobieniu wojskowym. Pisał:

Należy się usilnie starać o to, by nadmiar zajęć wojskowych i sportowych nie odwodził i nie odzwyczajał naszej młodzieży od gruntowności i sumienności w wypełnianiu właściwych jej obowiązków szkolnych naukowych, domowych itp.⁴⁹

Uogólniając, należy stwierdzić, że w XX stuleciu wojna przestała być sprawą wąskiej elity władzy, a stała się problemem całego społeczeństwa⁵⁰.

Edukacja obronna zachowała charakter narodowy i obywatelski, co miało przede wszystkim rozwijać i utrzymywać więzi z Państwem. Bardzo ważną rolę odgrywała tutaj edukacja historyczna ukierunkowana na kształcenie postaw patriotycznych. W tym miejscu należy nadmienić, iż programy przysposobienia wojskowego były w znacznym stopniu skorelowane zarówno z historią, geografiami, wychowaniem obywatelskim, jak i innymi przedmiotami szkolnymi. W latach 30. ubiegłego stulecia dokonano zmiany w programach edukacyjnych polskich szkół w kierunku większej ich ideologizacji. Głównym priorytetem była budowa wizji silnej Polski i konsolidacji wokół niej całego społeczeństwa oraz wzmocnienie relacji państwo–obywatel. Służyć tej idei miał także określony wybór lek-

⁴⁶ F.W. Foerster, *Wychowanie Obywatelskie*, przełożył i przedmową zapatrzył J. Mirski, Lwów – Warszawa 1936, s. 34.

⁴⁷ Ibidem, s. 9.

⁴⁸ Ibidem, s. 162–169.

⁴⁹ Ibidem, s. 188.

⁵⁰ J. Kęsik, *Naród pod bronią...*, s. 7.

tur szkolnych takich autorów, jak: Adam Mickiewicz, Ignacy Kraszewski, Henryk Sienkiewicz, Waław Sieroszewski, Waław Lipiński, Juliusz Kaden-Bandrowski, Felicjan Sławoj-Składkowski, Józef Piłsudski, Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa, Andrzej Strug, Julian Horoszkiewicz, Mieczysław Lepecki, Stefan Pomarański, Maria Wielkopolanka, Michał Rusinek, Jan Wiktor i inni⁵¹. Takie ujęcie treści wychowawczych miało doprowadzić młodzież do

pełnego zrozumienia położenia i obowiązków wobec Boga i Ojczyzny. Powstrzymało Ciebie, droga młodzieży polska, od małości, a wypełniło szlachetnym i rozumnym porwywem ku prawdziwej wielkości: wielkości Polaków i wielkości Polski, a przez nie ku podjęciu na nowo naszej trwającej niedokończonej misji wobec Ludzkości⁵².

Bibliografia

Archiwalia i źródła drukowane

- Centralne Archiwum Wojskowe, Uwagi do programów nauki w szkołach powszechnych III stopnia i gimnazjach, sygn. 302.4.1632.
- MWRiOP, *Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Liceum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Przysposobienie Wojskowe*, Lwów 1937.
- MWRiOP, *Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Liceum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Zagadnienia życia współczesnego*, Lwów 1937.
- MWRiOP, *Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Gimnazjum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Historia*, Lwów 1937.
- MWRiOP, *Program nauki (tymczasowy) w Państwowym Gimnazjum Ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Geografia*, Lwów 1937.
- MWRiOP, *Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy)*, Lwów 1934.

Opracowania

- Kardas J.S., *Edukacja obronna w Polsce. Zarys historii i perspektywy rozwoju*, Warszawa 1999.
- Kęsik J., *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998.
- Konopka H., *Edukacja historyczna w polskich szkołach powszechnych 1918–1919*, Białystok 1987.
- Kucharski M., *Edukacja obronna*, Warszawa 2002.
- Odzienkowski J., *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.

⁵¹ *Nauka Obywatelska. Pogadanka nr 63. Co i jak czytać?*, s. 152–153.

⁵² E. Durbanowicz, *Nauka Obywatelska*, Londyn 1943, s. 112.

- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001.
Wiśniewska M., *Przygotowanie Obronne Kobiet w Polsce w latach 1921–1939*, Toruń 2007.
Wychowanie obronne w Polsce, red. L. Wyszczelski, Siedlce 2007.

Podręczniki

- Dąbrowski J., *Historia dla klasy IV gimnazjów*, Lwów 1936.
Durbanowicz E., *Nauka obywatelska*, Londyn 1943.
Foerster F.W., *Wychowanie Obywatelskie*, przełożył i przedmową zapatrzył Józef Mirski, Lwów – Warszawa 1936.
Gebert B., Gebertowa G., *Opowiadania z dziejów powszechnych*, cz. II, Lwów – Warszawa 1926.
Jarosz W., *Historia. Podręcznik na VII klasę szkół powszechnych*, Lwów 1935.
Martynowiczówna W., *Obrazy z przeszłości i terażniejszości. Podręcznik do nauki historii dla klasy IV szkół powszechnych I stopnia. Kurs A*, Lwów 1936.
Moszczeńska W., Mrozowska H., *Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną*, Lwów 1937.
Schoenbrenner J., *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Podręcznik do nauki historii dla klasy V szkół powszechnych drugiego i trzeciego stopnia*, Warszawa 1938.
Schoenbrenner J., *Obrazki z dziejów Polski. Podręcznik do historii dla VI klasy szkół powszechnych. Kurs A*, Warszawa 1938.

Artykuły

- Hildebrandt J., *Zinstytucjonalizowane przysposobienie obronne w Polsce w latach 1918–1939*, „Studia z Nauk Społecznych”, z. 11: *Wychowanie Obronne*, red. E. Jeziorowski, Bydgoszcz 1994.
Suchodolski B., *Pedagogika jako nauka o wychowaniu*, „Rocznik Pedagogiczny” 1980, nr 2.
Wyszczelski L., *Model instruktora przysposobienia wojskowego w okresie międzywojennym*, [w:] *Wychowanie patriotyczno-obronne. Tradycje i współczesność*, red. R. Kalinowski, J. Kunikowski, L. Wyszczelski, Siedlce 2004.

Przysposobienie wojskowe w edukacji szkolnej II Rzeczypospolitej

Streszczenie

W XX stuleciu wojna przestała być sprawą wąskiej elity władzy, a stała się problemem całego społeczeństwa. Edukacja obronna miała charakter narodowy i obywatelski, co miało przede wszystkim rozwijać i utrzymywać więzi z państwem. Bardzo ważną rolę odgrywała tutaj edukacja historyczna ukierunkowana na kształcenie postaw patriotycznych.

Słowa kluczowe: wojna, edukacja, edukacja obronna, podręcznik, program nauczania, patriotyzm.

Military Training in the Schooling of the Second Republic

Summary

In the twentieth century, war has stopped to be a matter of a narrow ruling elite, and has become a problem of the whole society. Education of defensive had a national character and citizenship, which was primarily develop and strengthen ties with the state. A very important role was played for a historical education focused on education in patriotism.

Keywords: war, education, education of defense, handbook, teaching program, patriotism.